

Кримінальна справа Євгена Рихліка

У статті аналізується кримінальна справа видатного українського вченого чеського походження Євгена Антоновича Рихліка у контексті розгортання репресивної політики уряду Радянського Союзу в 20–30-х рр. ХХ ст. Увага акцентується на безпідставності висунутих проти нього звинувачень у контрреволюційній діяльності та шпигунстві на користь Чехословацької республіки.

Ключові слова: арешт, слідство, кримінальна справа, засудження, реабілітація.

Тема масових репресій 20–30-х рр. ХХ ст. є однією з найтрагічніших і найболючіших сторінок української історії, яка потребує ретельного вивчення і оприлюднення матеріалів, що й досі чекають на своїх дослідників у фондах вітчизняних і зарубіжних архівних установ. Сьогодні українська історична наука представлена ґрунтовними працями С. Білоконя, В. Даниленка, Г. Касьянова, Г. Костюка, С. Кульчицького, Ю. Шаповала та ін., де комплексно вивчено радянську карально-репресивну систему, її завдання та методи, показові політичні процеси і наслідки масових арештів для національної освіти, культури і науки [1; 2; 3; 4]. Також слід зазначити, що завдяки наполегливим зусиллям науковців останнім часом було відновлено чесне ім'я цілої генерації видатних представників української інтелігенції, серед яких і відомий у 20-х рр. ХХ ст. вчений-славіст, філолог, етнолог, краєзнавець, педагог і громадський діяч чеського походження Євген Антонович Рихлік, внесок якого у справу відродження і збереження національних мови, освіти, культури українських чехів важко переоцінити [6].

Є. Рихлік народився 16 листопада 1888 р. у чеській колонії на Волині – селі Вільшанка (Olšanka) Чуднівської волості Житомирського повіту Волинської губернії у родині чехів-переселенців. Він отримав блискучу освіту, закінчивши у 1913 р. історико-філологічний факультет Київського Імперського університету св. Володимира. Після навчання у магістеріумі та здобуття

професорського звання зробив великий внесок у розбудову освіти, працюючи протягом майже двадцяти років у різних навчальних закладах: рідному університеті, Київському українському університеті, Київських Вищих жіночих курсах, трьох київських жіночих гімназіях, Самарському університеті, Українському науково-дослідному інституті книгознавства, Ніжинському інституті народної освіти. Він також сприяв відродженню чеської національної школи на Житомирщині [7, арк. 1–4, 15–17, 19–24, 34, 38, 43 зв. 55 зв.; 8, арк. 5, 5 зв., 24 зв., 25, 25 зв.].

Значними є також його заслуги у науковій сфері. Є. Рихлік був одним з фундаторів Історико-літературного товариства при Київському університеті св. Володимира, дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця, членом Етнографічного товариства Києва та редколегії «Етнографічного вісника», співпрацював із низкою установ Української Академії наук: Етнографічною комісією, Науково-дослідною кафедрою мовознавства, Музичним товариством імені Леонтовича, Комісією заходо- і американознавства [7, с. 5, 19–20, 28–29, 35]. Він знав одинадцять мов, публікувався у численних вітчизняних і зарубіжних виданнях, був автором наукових монографій, статей, нарисів, рецензій, мав значний авторитет серед українських, російських, польських і чеських колег як талановитий богеміст і полоніст. Його учнями були видатні мово- і літературознавці І. Павловський та П. Одарченко.

Життя Євгена Рихліка обірвалось у 49 років. Значна частина його творчого доробку назавжди втрачена. Він не залишив по собі мемуарів, щоденників, а епістолярна спадщина вченого дуже скромна. Навіть спогади про вченого сучасників уривчасті і не дозволяють повно відновити картину його складного життя. Тому двотомна кримінальна справа Є. Рихліка, яка зберігається в Державному архіві Чернігівської області, є надзвичайно важливим джерелом дуже цінної інформації не тільки для вивчення біографії та наукового доробку вченого, але й для дослідження вітчизняної історії кінця XIX – першої третини XX ст.

З огляду на специфіку зазначеного джерела, аналізувати його досить складно. Цілком природно, що під час слідства головний фігурант справи намагався пом'якшити собі неминучий обвинувальний вирок, заперечуючи або замовчуючи деякі факти. Саме тому упродовж всієї роботи з карною справою довелося постійно залучати додаткові джерела, перевіряти правдивість поданої інформації, переосмислювати деякі свідчення Євгена Рихліка стосовно оцінки ним подій і людей, аргументуючи свої висновки отриманими раніше результатами досліджень.

Трагічна доля Євгена Рихліка, на мою думку, цікава для вивчення з огляду на її винятковість і типовість одночасно. Те, що чеський хлопчик з села ціною власного таланту та неймовірних зусиль досяг видатних успіхів, ставши професором, засновником і головою Кабінету національних меншин України при Всеукраїнській Академії наук (далі – ВУАН), – випадок майже унікальний. Те, що радянська влада побачила небезпеку у натхненій діяльності вченого та знищила його, – цілком закономірно і типово для того часу. Євген Рихлік був приречений на загибель, і це не викликає жодних сумнівів, проте надзвичайним видається той факт, що для подібного твердження існують три вагомих аргументи одночасно. Вчений перетворився на небезпечного «ворога народу», бо він був, по-перше, національно свідомим українцем, по-друге, національно свідомим чехом, по-третє, яскравим представником дореволюційної російської інтелігенції. Як не парадоксально це виглядає, кримінальна справа Євгена Рихліка стала невід'ємною складовою одразу трьох репресивних кампаній, спрямованих проти чеських та українських «націонал-шовіністів» і «контрреволюціонерів».

Хоча «акт» цієї «кримінальної драми» було «зіграно» на останньому етапі життєвого і творчого шляху Є. Рихліка, який припав на 1931–1937 рр. і був пов'язаний з арештом, слідством, засудженням, відбуванням покарання і загибеллю вченого, зашморг навколо його шиї почав затягуватись набагато раніше.

Упродовж 1920-1930-х рр. відбувався послідовний і цілеспрямований наступ радянської влади на політичну, наукову і культурну еліту українського народу з метою викорінення національної ідеї, яка виражала прагнення українців мати власну мову, державність та історичну долю.

Сучасна вітчизняна і зарубіжна історіографія визначають як одне із завдань національної політики радянської влади по відношенню до українського народу виявлення і ліквідацію національно-свідомої еліти, яка була носієм ідеї української державності і загрожувала цілісності Радянського Союзу. На думку Д. Солов'я, ця політика призвела до геноциду українського народу, який «своєю жорстокістю і масовістю» був одним з «найстрашніших й найганебніших феноменів варварства у ХХ столітті» [9, с. 5].

Особливу увагу більшовики приділяли проблемі ліквідації української історичної науки, розвиток якої у 1920-х рр. завдяки впровадженню політики «коренізації», активній діяльності М. Грушевського, створенню загальнонаціонального наукового осередку – ВУАН – досяг значних успіхів. О. Оглоблин порівнював її з троянським конем, «яким українська національна стихія могла пройти в самий мозок советської науки, користуючись усіма привілеями й недоторканістю партійної форми і водночас зберігаючи все своє національне українське єство» [10, с. 25].

На думку більшості дослідників, особливу небезпеку становила школа М. Грушевського, представники якої проводили комплексні дослідження всіх етапів і аспектів історії України з найдавніших часів. Їхня наукова концепція базувалася на розумінні України як спадкоємиці і наступниці Київської Русі, обґрунтованої М. Грушевським ще 1904 р., і доводила історичне право українського народу на державність, що, з точки зору радянської офіційної ідеології, розцінювалося як націонал-шовінізм і сепаратизм.

За М. Грушевським пильно стежили, фіксуючи його особисті і наукові контакти, у тому числі кореспонденцію. Саме таким чином у поле зору ДПУ потрапив Є. Рихлік, коли отримав листа від 11 вересня 1927 р., в якому М. Грушевський запрошував його до співпраці на сторінках журналу «Україна».

Вже 23 жовтня того ж таки року Ніжинський відділ ДПУ почав збирати детальну інформацію про ніжинського професора [11, с. 379].

Один із близьких знайомих вченого став таємним інформатором ДПУ і з 1927 р. регулярно надсилав детальні звіти про його життя та працю, ретельно відстежуючи «буржуазні» звички і докази «нерадянськості»: «1. Його абсолютна теоретична безграмотність у питаннях марксизму і повна відсутність цікавості до них. 2. Ультраміщанський домашній побут. 3. Жонгливання на походженні: “син селянина”, насправді дуже багатого чеха-колоніста, який мав можливість вчити сина у кращій приватній гімназії Києва і потім за кордоном. 4. Зв’язки у Києві з сумнівними політичними людьми – Перетц, Лобода, Савченко С., Петров В., Дорошкевич. 5. Постійне листування з закордоном (листи з Праги завжди на ім’я дружини, яка з Прагою не мала нічого спільного). 6. Зв’язок з чеськими колоністами (був народним вчителем в одній колонії, будучи перед тим вже доцентом). 7. Окремі зауваження (хоча і мимохідь і завжди надмірно обережні). 8. Надзвичайна його скритність, підлабузництво, двоєдушність» [11, с. 381–382].

Завжди обережний у висловлюваннях і поведінці, Є. Рихлік іноді займав небезпечну принципову позицію, відстоюючи свої переконання і захищаючи колег та учнів. Серед подібних вчинків можна назвати захист українського «дрібнобуржуазного» письменника В. Винниченка під час публічного літературного диспуту у Ніжинському інституті народної освіти (далі – НІНО), де вчений працював останні п’ять років до арешту [12, с. 247–248]. Коли у травні 1929 р. на черговому засіданні Науково-дослідної кафедри (далі – НДК) української мови та культури НІНО обговорювалася пропозиція перетворити добре відому у вітчизняних наукових колах секцію античної культури, яку очолював професор П. Тихомиров, на секцію історії європейської культури, Є. Рихлік був єдиним, хто не побоявся категорично виступити проти такої реорганізації, нагадавши колегам, що «секція античної культури є єдиною на Україні, і в цьому її цінність» [13, арк. 60–61].

7 грудня 1926 р. на засіданні НДК НІНО Є. Рихлік висловився на захист свого аспіранта П. Одарченка і переконав керівництво інституту не позбавляти його стипендії, дозволивши навчатися в аспірантурі, одночасно викладаючи в агро-технічній школі [14, арк. 99]. Після арешту П. Одарченка у 1929 р. Є. Рихлік разом з ректором НІНО Н. Куїсом та завідуючим кафедри В. Резановим на запит НКВС дав винятково позитивну характеристику своєму учневі, що було досить ризикованим [15, арк. 100–101].

Фатальним для Є. Рихліка стало його обрання на посаду виконуючого обов'язки керівника новоствореного при Етнографічній комісії ВУАН Кабінету по вивченню національних меншостей України у 1929 р. По-перше, обійнявши штатну посаду в одній з історичних ланок ВУАН на етапі завершення, за висновком В. Заруби, ідеологічної та структурної руйнації історичної школи М. Грушевського, яка супроводжувалася цілеспрямованим цькуванням академіка та його учнів [16], Є. Рихлік опинився у центрі особливої уваги внаслідок надмірної активності у справі дослідження національних культур народів УСРР і “націонал-шовіністських” поглядів.

По-друге, займаючись організацією Кабінету національних меншин, Є. Рихлік поновив знайомство з національно свідомою чеською інтелігенцією Волині, яка відверто демонструвала своє негативне ставлення до радянської влади, та вченими-славістами Чехословаччини в той саме час, коли радянські каральні органи почали фабрикувати кримінальну справу проти лідерів та ентузіастів національно-культурного руху відродження українських чехів. Саме етнологічна діяльність вченого і стала формальним приводом для його арешту.

Влітку 1929 р. Є. Рихлік виїхав у відрядження на Волинь з метою залучення українських чехів до роботи Кабінету національних меншин та збирання етнографічних матеріалів у чеських колоніях [7, арк. 78–78 зв.]. Маршрут наукової експедиції розробив один з лідерів руху відродження українських чехів, керівник семінару для чеських вчителів при Волинському інституті народної освіти в Житомирі, організатор курсів для секретарів чеських сільрад А. Водседалек [8, арк. 31 зв.; 17, с. 130]. Він супроводжував вченого під

час подорожі по волинських чеських колоніях, познайомив з активістами чеського національно-культурного руху, а після від'їзду Є. Рихліка до Ніжина листувався з ним, регулярно звітуючись про всі зміни у житті українських чехів і надсилаючи етнографічні матеріали [8, арк. 59]. Вчений не знав, що популярний серед чеського населення громадський діяч перебував під наглядом ДПУ, і саме йому відводилася головна роль у масштабній каральній акції, яка поглинула значну частину національної еліти чехів УСРР, в тому числі й Є. Рихліка.

Сфабрикована справа проти українських чехів була пов'язана з політичною боротьбою другої половини 1920-х рр. у Чехословаччині. Коли внаслідок поразки Німецького військово-політичного блоку у Першій світовій війні і розпаду Австро-Угорщини 28 жовтня 1918 р. була проголошена Чехословацька республіка, її першим президентом став Т. Масарик. Як очевидець встановлення радянської влади на українських теренах [18, с. 286–287], він засуджував методи боротьби більшовиків та їхні імперські плани, обстоюючи право кожного народу на власну державність, чим здобув популярність серед чехів в інших країнах [19, с. 113–114].

Українські чеські патріоти всіляко підтримували Т. Масарика, вважали його своїм героєм, уважно спостерігали за розвитком подій у Чехословацькій республіці. Це дуже дратувало більшовиків. Прикладом може слугувати уривок з «Доповідної записки про політичний та культурний стан чеського населення у Черняхівському районі Волинської округи» (1926 р.): «Відсталість Висіцької школи доходить до того, що там діти гарно знають про Масарика та Чехословаччину, але зовсім мало знають про пролетарських вождів. Уміють співати Чехословацький гімн та другі національні чеські пісні, але зовсім не знають пролетарських пісень» [20, арк. 4]. Радянська преса ганьбила і дискредитувала чехословацького президента, покладаючи великі надії на Комуністичну партію Чехословаччини (далі – КПЧ), засновану у 1921 р.

Попри всі сподівання російських комуністів, переважна більшість членів КПЧ підтримувала «буржуазний» уряд Т. Масарика. Здійснити вплив на чеських комуністів, щоб мати можливість втручатись у внутрішні справи молодії

держави, заважав генеральний секретар КПЧ Іллек. Після декількох партійних криз він був скомпрометований і виключений з партії як провокатор і поліцейський агент [21; 3, арк. 118; 22, с. IX–X; 23, с. 60; 233].

Дискредитація генсека КПЧ була використана для ліквідації політичної та інтелектуальної еліти українських чехів, економічне й культурне піднесення яких внаслідок запровадження НЕПу і «коренізації», відродження національної самосвідомості, інтересу до умов їхнього життя з боку чехословацького уряду дедалі більше непокоїли більшовиків. За детально розробленим планом ДПУ, Іллека оголосили головою чеської шпигунської організації, яка нібито розгорнула свою контрреволюційну діяльність на теренах Радянського Союзу. Агентом Іллека у Радянському Союзі вирішили зробити його близького друга Гайса, який отримав завдання «займатись шпигунською діяльністю в профрусі у чеській секції Комінтерну» [8, арк. 118]. Потім був складений список української шпигунської агентури.

Головним резидентом і керівником української чеської мережі, згідно плану, став друг Іллека, активіст секції КПЧ в Комінтерні А. Водседалек. Його було заарештовано 1930 р. в Житомирі. На допитах з А. Водседалека вибили зізнання у підривній роботі у СРСР на користь буржуазної Чехословаччини, розробці схеми шпигунської мережі в Україні та складанні плану розвідувальних дій.

Арешт Є. Рихліка, якому була відведена роль зв'язкового А. Водседалека у Ніжині, став однією з останніх ланок у ланцюгу масштабних репресій проти українських чехів початку 1930-х рр. В ніч з 2 на 3 січня 1931 р. співробітники Ніжинського відділу ДПУ без жодних пояснень провели обшук у помешканні Є.Рихліка, який в цей час перебував у Києві у справах, пов'язаних з діяльністю новоствореного Кабінету національних меншин. 5 січня, повернувшись додому з відрядження, вчений одразу ж добровільно пішов до відділу ДПУ для з'ясування непорозуміння, де був негайно затриманий [8, арк. 42].

Для проведення слідства підозрюваного у супроводі двох співробітників міліції перевезли до Харкова. 13 січня, під час поїздки, Є. Рихліку вдалося

передати листа дружині, зміст якого свідчить, що вчений не сподівався на виправдання і швидке повернення додому, незважаючи на впевненість у безпідставності звинувачень: «Не хвилюйтесь, дивіться сміливо всім у вічі.., бо за мною ніякої провини немає» [8, арк. 42]. Через цей лист Є. Рихліка по приїзді у Харків звинуватили у спробі підкупу конвоїра з метою передачі шпигунської інформації, й останнього рішенням військового трибуналу засудили до трьох років позбавлення волі [8, арк. 42 зв.–44].

У Харківському слідчому ізоляторі за Є. Рихліком закріпили слідчого – уповноваженого Особливого відділу Управління внутрішніх справ та ДПУ УСРР [8, арк. 1]. Допити тривали з 15 січня до 6 лютого 1931 р. Згодом вчений писав: «Звинувачення у шпигунській діяльності мені висунуто не було. У ході слідства я міг визначити, що мене звинуватили: 1) що я, ховаючись за званням вченого-етнографа, наукового співробітника ВУАН, сприяв агентам Чехословацької буржуазної республіки (Водседалеку та ін.) займатися антирадянським шпіонажем; 2) підтримував національно-патріотичні настрої серед чехів на Україні з метою підготовки з них антирадянського ґрунту на випадок інтервенції» [8, арк. 160].

З'ясувалось, що більшість чеських друзів вченого і кореспондентів Кабінету національних меншин вже були заарештовані. Їх звинувачували у державній зраді, підготовці військового перевороту й сприянні чехословацької інтервенції. Привертає увагу той факт, що шпигунські дії були вигадані лише для головних «винуватців» – А. Водседалека, командира 44-ої стрілецької дивізії Я. Штромбаха, вчителя з колонії Соколів В. Яковлева та робітника цукеркової галузі, винахідника С.-В. Кржижанека, інших було засуджено на підставі їхніх власних «зізнань» у шпигунській діяльності без жодних підстав і доказів.

А. Водседалеку відводили роль резидента, посередника між Україною та Чехословаччиною, організатора підготовки військового заколоту проти радянської влади. Він нібито спланував шпигунську роботу всієї уявної агентури. Правою рукою А. Водседалека зробили В. Яковлева, члена КПЧ,

особисто знайомого з Іллеком. Під час слідства він, зламаний тортурами, підписався під усіма висунутими проти нього звинуваченнями.

Я. Штромбаха заарештували як військового агента, який передавав чехословацькій розвідці матеріали про згортання Червоної Армії після закінчення громадянської війни, її організацію за принципами територіального будівництва, військові заходи у зв'язку з передбачуваною війною з Німеччиною та готував українських чехів до збройного повстання проти радянського уряду [8, арк. 9, 126].

Найбільш розгорнуту та добре відпрацьовану версію про участь у чеській шпигунській організації ДПУ розробило для С.-В. Кржижанека, якому була відведена роль агітатора і пропагандиста чеської розвідки. Згідно з нею, він працював за планом підривної роботи серед чеського населення, складеним А. Водседадеком, і повинен був регулярно звітуватись про його виконання.

Головним завданням С.-В. Кржижанека як агітатора було «підготувати чеські колонії до повстання», яке було заплановане на весну 1931 р. З цією метою С.-В. Кржижанеку було доручено проїхати по Волині восени 1930 р. Він нібито звернувся до Чеської місії з проханням дати йому револьвер та гроші для успішної підготовки збройного заклоту [8, арк. 126]. Важливим речовим доказом став рукопис А. Водседадека «Думки селянина В'ячеслава Кржижанека про війну та мир» («Що має читати кожен селянин»), який ДПУ розцінило як складений ним конспект аргументів проти радянської влади з метою подальшої публікації у Польщі українською, польською і німецькою мовами та поширення в УСРР [8, арк. 125–126].

Звинувачення Є. Рихліка у шпигунській діяльності базувалося не на доказах, а виключно на сфабрикованих свідченнях та «зізнаннях» самого вченого. Але, незважаючи на тиск слідчих, чеські знайомі вченого твердили, що «Рихлік прямо про шпигунство не знав» [8, арк. 84, 86]. За їхніми словами, єдиним доказом антирадянської діяльності Є. Рихліка був намір вченого зробити у майбутньому переклад українською мовою творів чеських письменників І.

Ольбрахта, М. Масрової та ін., які у 1929 р. підписались під протестом проти виключення з КПЧ Іллека [8, арк. 122].

Під час слідства «через наполегливість слідчого» Є. Рихлік «зробив неприйнятні перебільшення у характеристиці своїх вчинків» [8, арк. 161]. Все його життя постало у слідчих документах як послідовне шкідництво і підбурення українських чехів до антирадянської діяльності. Привертає увагу той факт, що у ході попереднього слідства Є. Рихлік винним себе не визнавав [8, арк. 72], стверджуючи, що його досліди українських чехів йшли «виключно під прапором науково-етнографічної роботи» [8, арк. 58].

Проте згодом у його свідченнях з'являється зізнання у націонал-шовіністичних настроях й антиурядовій діяльності: «Працюючи з 1922 року серед чехів (спочатку як вчитель, а потім з 1926 року як етнограф) й не зживши своїх націоналістичних настроїв, не усвідомивши як слід політики Радянської влади, не закріпивши в собі пролетарської ідеології, я в період з 1920 по 1930 р. творив у чеських колоніях націоналістичну антирадянську роботу, своїм авторитетом підтримував антирадянські, контрреволюційні настрої. Мета цієї роботи полягала в тому, щоб зберегти чеські колонії на Україні повністю для чеської нації та самостійної чеської демократичної держави... Щиро каюсь, я хотів би тепер принести всі свої сили пролетаріату, щоб загладити свої злочини проти нього і прошу ДПУ України надати мені можливість перейти у радянське суспільство й стати чесним радянським працівником» [8, арк. 3–4].

Культурно-просвітницька та громадсько-політична діяльність вченого у Вільшанці протягом 1920-1925 рр. тепер інтерпретувалась Є. Рихліком як «безумовне гальмування темпу радянізації с. Вільшанки, гальмування тут через національну роботу соціальної диференціації – диференціації чеської бідноти від куркуля», а науково-етнографічна робота – лише як «нова форма контрреволюційної націоналістичної роботи» [8, арк. 56–56 б].

Аналіз матеріалів допитів Є. Рихліка дає підстави стверджувати, що, не зважаючи на жорстокі методи ведення слідства, вчений нікого не обмовив, згадував тільки тих своїх знайомих, хто вже перебував під слідством, помер або

емігрував до Чехословаччини. Під час допитів він звертався з проханням не розглядати тих осіб, які фігурували в його розповідях «як начебто мою агентуру» [8, арк. 44]. Внаслідок його свідчень у справі не з'явилося жодного нового обвинувачуваного.

13 червня 1931 р. Судова Трійка при Колегії ДПУ УСРР після слухання справи 9959-00 ДПУ УСРР по звинуваченню громадянина Рихліка Євгена Антоновича за статтями 54-6 та 54-11 Карного кодексу УСРР постановила «ув'язнити його строком на 10 років з 10 січня 1931 р., а справу здати до архіву» [8, арк. 156]. Злочин Є. Рихліка проти держави полягав, за висновком суду, у тому, що «з 1922 р. ставши членом контрреволюційної шпигунської організації, він проводив шпигунсько-розвідувальну роботу на користь іноземної держави, одночасно у чеських колоніях проводив контрреволюційну націонал-шовіністичну роботу, створюючи куркульські угруповання та обробляючи чеську молодь у антирадянському дусі» [8, арк. 176].

23 липня 1931 р. після семимісячного перебування у Харківському «домзаку» Є. Рихліка конвоювали до Темніківських таборів у Потьмі, де він працював на лісозаготівельних роботах. З 30 серпня того ж таки року він працював у Маріїнському відділенні Сиблагу СРСР у радгоспі № 1 спочатку на польових роботах, а потім у зерносовищі в артілі вантажників. З 11 листопада 1931 р. і до моменту смерті Є. Рихлік перебував у Боровлянській групі Верхньо-Обського відділення Сиблагу, де працював спочатку на загальних роботах, а з 22 листопада табельщиком [8, арк. 161 зв.]. З березня 1932 р. він виконував обов'язки старшого табельщика штабу 1-го пункту. За характеристикою табірної начальства він був зразковим в'язнем: «Працює понаднормово. Ударник. До роботи ставиться старанно, із знанням справи та обов'язків. Гарний працівник. У культурній роботі бере участь – драмгурток. Був премійований за березень. Табірну дисципліну виконує. Адміністративних стягнень не має» [8, арк. 159].

1 травня 1932 р. в'язень № 373 Є. Рихлік подав клопотання про перегляд своєї справи. Він писав, що «сім місяців у домзаку та дев'ять місяців ув'язнення

у виправних трудових таборах» обмірковував своє життя, наукову роботу та все, що призвело до трагічного кінця. Вчений писав, що зізнання його не мали під собою реального ґрунту, а стали результатом тиску з боку слідчого, що ніколи ні до якої шпигунській організації він не належав, а дослідження українських чехів проводив виключно з національно-патріотичних почуттів, які не мали нічого спільного із націонал-шовінізмом або антирадянською пропагандою. Є. Рихлік просив про помилування і можливість продовжити працювати для своєї держави [8, арк. 160–161].

Намагалась йому допомогти дружина, яка 9 листопада 1932 р. подала заяву Верховному Прокурору УСРР у Харкові із проханням про перегляд справи [8, арк. 170]. Вона звернулася до усіх наукових, громадських та педагогічних установ, де працював чоловік. На її клопотання відгукнулись члени Ніжинської міської ради, Ніжинського окружного виконавчого комітету та Ніжинської філії спілки робітників освіти [8, арк. 171]. Голова Бюро спілки наукових робітників (далі – СНР) Н. Куїс високо оцінив його діяльність у Ніжині: «Є. Рихлік – один з найактивніших членів Ніжинської СНР, мав численні громадські навантаження, в громадських колах міста Ніжина користується авторитетом» [8, арк. 72]. Голова Ніжинської міськради О. Шульга засвідчив, що Є. Рихлік «виконував різні громадські навантаження без будь-яких збочень та питань, і взагалі тов. Рихлік відповідає вимогам сучасного моменту, тому Міськрада вважає, що тов. Рихліка дійсно можливо рекомендувати науковим установам як радянського професора, наукового і громадського робітника» [8, арк. 68].

Є. Рихліка намагалися врятувати його колеги-науковці – академік Академії наук СРСР і ВУАН В. Перетц та директор Інституту слов'янознавства Академії наук СРСР Н. Державін: «Вільний від всілякого націоналізму і будь-якого шовінізму, Є.А. Рихлік був завжди корисним радянським працівником... Видатне значення Є.А. Рихліка як одного з рідких спеціалістів, а також його слабе здоров'я спонукають клопотатись про перегляд його справи і про звільнення його з ув'язнення з метою продовження його корисної наукової

праці, оскільки поставлений у більш сприятливі умови, він зможе з більшим успіхом працювати в своїй області» [8, арк. 169].

Прокуратура змушена була відреагувати на таку підтримку вченого. 29 вересня 1932 р. до Окружної наради при колегії ДПУ УСРР таємно надійшло прохання про перегляд справи. 26 грудня 1932 р. Судова Трійка при Колегії ДПУ УСРР переглянула карну справу Є. Рихліка і постановила залишити в силі попередню постанову, тобто визнати його винним і залишити без змін винесений у 1931 р. вирок [8, арк. 157–158].

Про це рішення судові органи не сповістили рідних вченого. Тричі зверталась дружина Є. Рихліка до прокуратури з проханням надіслати результати перегляду справи [8, арк. 155, 156, 158]. Вона двічі їздила до табору на побачення із чоловіком [24, арк. 2]. У 1937 р. родина здійснила останню спробу оскаржити вирок, після чого на справі Є. Рихліка з'явилась резолюція від 10 вересня того ж таки року, підписана інспектором 8-го відділу Управління державної безпеки НКВС УСРР та ухвалена начальником цього відділу: «Дострокове звільнення небажане» [8, арк. 176]. Невдовзі після цього до Ніжина надійшла звістка про раптову смерть Є. Рихліка [8, арк. 2].

Залишається невідомим, коли, за яких обставин обірвалось життя вченого і де його було поховано. Аналіз справи Є. Рихліка дає підстави вважати, що вчений помер не пізніше другої половини вересня – листопада 1937 р. Ймовірно, причиною смерті стало загострення будь-якого з хронічних захворювань вченого внаслідок важкої роботи, поганого харчування та відсутності лікування. Напередодні арешту лікар, який обстежував вченого, констатував «загальну слабкість та небезпечне виснаження організму» внаслідок постійної перевтоми, виразки шлунку, міокардиту, неврозу серця, міжреберної невралгії та туберкульозу [7, арк. 83].

Дослідник сталінських репресій Ю. Шаповал, вивчаючи ситуацію у таборах Сиблагу у 1937 р. [25, с. 30–33], зробив припущення про можливий розстріл вченого: «Скоріше за все, він потрапив під смертоносну хвилю ежовських розстрілів, яка забрала життя багатьох в'язнів. Можна висловити

припущення, що останнім його прихистком стала масова могила поблизу озера Онега під Медвежегорськом, віднайдена лише 1997 р. Цей масовий розстріл стався між 27 жовтня і 4 листопада 1937 р.» [11, с. 386].

За звинуваченням у приналежності до неіснуючої чеської шпигунської організації було засуджено до різних строків ув'язнення велику кількість чеських вчителів, робітників, селян та державних службовців [8, арк. 9–23; 26]. Я. Штромбах, В. Яковлев, С.-В. Кржижанек та А. Водседалек були засуджені до розстрілу. Проте згодом вирок для організаторів «змови» було пом'якшено і замінено позбавленням волі на 10 років. Але у 1937 р. після дострокового звільнення А. Водседалек і Я. Штромбах знову були заарештовані за звинуваченням у створенні чеської військово-повстанської шпигунської організації «Чеське дружество» [27].

Звістка про арешт Є. Рихліка вразила його колег у Ніжинському педінституті. У справі-формулярі на М. Грушевського збереглося донесення одного з ніжинських таємних інформаторів ДПУ про те, що арешт Є. Рихліка викликав «велику сенсацію» [11, с. 381]. Завдяки порядності та мужності вченого нікого з викладачів вузу, аспірантів або студентів чеського семінару не було притягнуто до відповідальності як співучасників шпигунської змови. Але згодом його учням пригадали «злочини» вчителя. Після постанови пленуму ЦК КП(б)У 1933 р. про боротьбу з українським буржуазним націонал-шовінізмом і тривалого цькування було звільнено з посади керівника кафедри мовознавства І. Павловського [28, арк. 28]. У 1934 р. І. Павловський був репресований і висланий до Узбекистану [29]. Того ж таки року звільнили з роботи у Ніжинському педінституті ще одного учня Є. Рихліка М. Ладухіна, який «недостатньо боровся з націоналістом Рихліком» [30, арк. 58].

Засудження вченого мало відлуння і серед працівників ВУАН. Його справа була згадана під час ганебного переслідування М. Грушевського, яке 1932 р. досягло свого апогею. У звіті про роботу історичного циклу ВУАН за 1928–1932 рр. чимало сторінок займає доповідь «Класова боротьба на історичному фронті, боротьба з нацдемівщиною і елементами шкідництва», в

якій вся історія існування ВУАН була оцінена як «боротьба проти пролетарської диктатури», а Є. Рихліка названо «шкідницьким елементом» [31, арк. 70, 71]. За словами сумнозвісного інформатора, «коли Грушевський дізнався про його арешт, надзвичайно здивувався та зауважив: «От тобі і ліз живим на небо». Арешт Рихліка за несподіваністю порівнювали в ВУАН з арештом Оглоблина» [11, с. 382].

Звістка про смерть чоловіка стала занадто важким ударом для дружини вченого Феодосії Семенівни, яка 1945 р. важко захворіла на психічний розлад [24, арк. 2]. Без батька залишився 7-річний син Ростислав. У своєму клопотанні про перегляд справи у 1932 р. Є.Рихлік писав: «Син не знає чеської мови, не здогадується про своє походження» [8, арк. 160]. Він виріс, як більшість радянської молоді, щирим комсомольцем, з початком Великої Вітчизняної війни пішов на фронт, був комсоргом роти. Після демобілізації у 1947 р. працював, відроджуючи народне господарство. Вперше серйозно усвідомив себе сином «ворога народу» лише у 1953 р., коли йому було відмовлено у прийомі до лав Комуністичної партії [24, арк. 2].

19 червня 1958 р. Р. Рихлік звернувся зі скаргою до Генерального Прокурора СРСР, вимагаючи переглянути справу свого батька і у випадку його невинності – реабілітувати, повернувши добре ім'я. Скарга була передана начальнику слідчого управління КДБ при Раді міністрів УРСР полковнику Пивоварцю у м. Києві [24, арк. 1]. З метою об'єктивного розгляду справи були опитані колишні колеги вченого по НІНО.

Оперуповноважений Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР по Чернігівській області у Ніжинському районі лейтенант Генералов зустрівся у липні 1958 р. з доцентом кафедри російської мови Ніжинського педінституту П. Івановим, який пам'ятав професора Є. Рихліка як «людину, що добре знала свій предмет, свою справу і серед викладацького складу користувалася авторитетом» [24, арк. 6]. Доцент кафедри математики А. Соломаха засвідчив, що Є. Рихлік «у дирекції інституту був на доброму рахунку, користувався авторитетом, багато працював» [24, арк. 3].

Не знайшли доказів шпигунської діяльності вченого і в оглядових довідках по справах звинувачених в участі у «чеській організації Іллека-Водседалека», що надіслали слідчим органам з архівів Комітету державної безпеки [24, арк. 9–23]. Після перегляду справи Військовим трибуналом Київського військового округу, 30 грудня 1958 р. вироки Судових Трійок від 15 червня 1931 р. та 26 грудня 1932 р. були скасовані та справу припинено «за недоведеністю обвинувачення» [24, арк. 83]. Навесні 1959 р. Р. Рихлік одержав довідку про те, що «відомостей про місцеперебування або смерть Рихліка Є. А. не виявлено» [24, арк. 85].

Справа Є. Рихліка стала органічною складовою трьох добре спланованих радянським урядом репресивних компаній: розгрому Ніжинської вищої школи, яка мала національно-свідомий, добре знаний своїм високим науковим рівнем кадровий склад, ліквідації історичної школи М. Грушевського і руйнації історичних установ ВУАН та репресій проти українських чехів.

Після закриття у вересні 1930 р. НДК української мови та культури, звільнення внаслідок політичних переслідувань найталановитіших і найдосвідченіших фахівців, Ніжинський педагогічний інститут став звичайним навчальним закладом, у якому на деякий час фактично припинились наукові дослідження у галузі історії, філології, славістики та етнографії.

Невдовзі після арешту Є. Рихліка припинив свою роботу Кабінет національних меншин, а згодом був взагалі ліквідований. На думку В. Заруби, саме на межі 1920–1930-х рр. радянська влада завершила добре спланований процес організаційно-структурної та ідеологічної руйнації історичної школи М. Грушевського, перейшовши у 1933–1934 рр. до її остаточного кадрового і фізичного винищення. Крапка у цій справі була поставлена зі смертю у 1934 р. самого М. Грушевського [16, с. 64].

Отже, арешт і загибель Є. Рихліка стали наслідком його активної наукової, педагогічної та громадської діяльності, яка продемонструвала небезпечні для радянської влади світоглядні засади і громадянську позицію вченого. Прагнення Є. Рихліка зберегти найкращі дореволюційні традиції в організації наукових

досліджень і навчанні молодого покоління, загальмувати процес втрати національними меншинами України неповторних рис самобутності зробили його «ворогом народу» і призвели до трагедії.

Список використаних джерел

1. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. – К.: НАН України, 1999. – 446 с.
2. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
3. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 95 с.
4. Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
5. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) / Ю. Шаповал. – К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 1994. – 272 с.
6. Přínos Evžena Rychlíka ke studio historicko-kulturního dědictví česků na Ukrajině // Řada společenských věd. Sborník prací Pedagogické fakulty Vasarykovy university. – Brno, 2010. – Č. 24. – S. 143–149.
7. Відділ Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин (далі – НВ ДАЧО), ф. Р–6121, оп. 2, спр. 3301, 119 арк.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р–8840, оп. 3, спр. 7753, 283 арк.
9. Соловей Д. Голгота України. Ч. 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною» / Д. Соловей. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1993. – 288 с.
10. Оглоблин О. Як більшовики руйнували українську історичну науку / О. Оглоблин // Український історик. – 1999. – № 3–4. – С. 16–53.
11. Шаповал Ю. «Належить до небагатьох вчених славістів...» (життя і смерть чеха Євгена Рихліка) / Ю. Шаповал // Пороги. – 1998. – № 1. – С. 6–8.

12. Одарченко П. Популярність Винниченка серед української молоді / П. Одарченко // Одарченко П. Українська література: Збірник вибраних статей / [ред. О. Зінкевич]. – К.: Смолоскип, 1995. – С. 244–254.
13. НВ ДАЧО, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 356, 133 арк.
14. НВ ДАЧО, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 357, 14 арк.
15. НВ ДАЧО, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 427, 118 арк.
16. Заруба В. М. Постаті. (Студії з історії України). Кн. 2 / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: Видавничо-культурний центр «Україна», 1993. – 261 с.
17. Луцький Ю. Чехи на Україні (1917-1933). Трагедія господаря / Ю. Луцький // Хроніка–2000. – К., 1999. – № 29–30. – С. 119–138.
18. Віднянський С. Т. Масарик про Україну і українців / С. Т. Віднянський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К., 1993. – Вип. 4. – С. 285–291.
19. Бетлій О. Гуманізм Масарика та українське питання / О. Бетлій // Пам'ять століть. – 2004. – № 1. – С. 106–116.
20. Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Імені М. Т. Рильського, ф. 7, спр. 6а/27, 6 арк.
21. Готвальд К. Материали и дискуссии по чехословацкому вопросу / К. Готвальд; пер. з чеш. // Готвальд К. Избранные произведения. Т. 1. (1925–1938 годы). – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – С. 49–84.
22. Рихлік Є. Ольбрахт і робітничий рух у Чехо-Словаччині / Є. Рихлік // Ольбрахт І. Ганна пролетарка. – Харків; К.: Книгоспілка, 1930. – С. V–XXVIII.
23. Ємельянов В. З когорти нескорених / В. Ємельянов // Література і культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 59–62.
24. ДАЧО, ф. Р–8840, оп. 3, спр. 7754, 98 арк.
25. Шаповал Ю. І. Невигадані історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Світогляд, 2004. – 351 с.

26. Шевчук Ю. Політичні репресії проти чеської інтелігенції на Житомирщині на межі 1920–1930-х рр. / Ю. Шевчук // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 241–250.
27. Луцький Ю. Політичні репресії щодо чеського населення Житомирщини (1920–1950-ті рр.) / Ю. Луцький, М. Лутай // Хроніка–2000. – 1999. – Вип. 29–30. – С. 139–145.
28. НВ ДАЧО, ф. Р–6121, оп. 2, спр. 3330, 32 арк.
29. Костенко І. Доля Івана Павловського / І. Костенко // Просвіта. – Ніжин, 1994. – № 6–7. – С. 6.
30. НВ ДАЧО, ф. Р–6121, оп. 2, спр. 3276, 69 арк.
31. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 10, спр. 1864, 130 арк.

Павленко Л.А.

Уголовное дело Евгения Рыхлика

В статье анализируется уголовное дело выдающегося украинского ученого чешского происхождения Евгения Антоновича Рыхлика в контексте разворачивания репрессивной политики правительства Советского Союза в 20–30-х гг. XX в. Внимание акцентируется на необоснованности выдвинутых против него обвинений в контрреволюционной деятельности и шпионаже в пользу Чехословакии.

Ключевые слова: арест, следствие, уголовное дело, осуждение, реабилитация.

Pavlenko L.A.

Criminal case of Eugen Rikhlik

In the article the criminal case of the prominent Ukrainian scientist of the Czech origin Eugen Antonovich Rikhlik is analysed in the context of development of repressive policy of the Soviet Union government in 20–30th XX century. Attention is accented on the groundlessness of accusations brought against him in counterrevolutionary activity and espionage in behalf of the Czechoslovakia republic.

Keywords: arrest, investigation, criminal case, conviction, rehabilitation.